

Полемична література як публіцистичний жанр друкованого видання: поняття, характеристика та особливості полемичних текстів

Парфенюк Н. В.,
здобувач

У статті досліджено основні складові частини текстів полемичної літератури як публіцистичного жанру друкованого видання. Осмислено поняття полеміки та полемичної літератури, подано загальну характеристику полемичних творів.

Ключові слова: полеміка, полемична література, полемичні тексти, полемісти.

Holemical literature as a publicistic genre of print edition: concept, characteristics and features of polemical texts

Parfeniuk Nataliia,
PhD Student

The article analyzes the basic components of polemical literature as a publicistic genre of print edition. It reveals the concept of polemics and polemic literature, representing the features and general characteristics of polemical texts.

Keywords: polemics, polemical literature, polemical texts, polemicists.

Полемичная литература как публицистический жанр печатного издания: понятие, характеристика и особенности полемических текстов

Парфенюк Н. В.,
соискатель

В статье исследуются основные составляющие текстов полемической литературы как публицистического жанра печатного издания. Раскрываются понятия полеміки и полемической литературы, особенности и общая характеристика полемических произведений.

Ключевые слова: полеміка, полемическая литература, полемические тексты, полемисты.

Постановка проблеми. В історії української писемності та літератури провідне місце займає полемична література кінця XVI – першої половини XVII ст. Провідні ідеї того часу сформувалися на її основі, а згодом була вироблена так звана наративна стратегія. Поєднання «високого» й «народного» способів висловлювання вперше спостерігаємо саме в полемичних творах, тому проза – це унікальне культурне явище. Водночас літературність полемичних творів, покликаних відстоювати ідеологічні, політичні, релігійні інтереси, часто губилася за гостротою порушених проблем.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Більшість наукових праць, присвячених полемичним текстам, документам, артефактам культури, зосереджують нашу увагу на технологічних аспектах використання такого виду документаційної діяльності. Проблеми розгляду полемичної літератури широко висвітлено у працях закордонних авторів та вітчизняних дослідників. У російській та українській науці феномени полеміки стали доволі популярним предметом уваги та дослідження. Кожен відомий науковець у галузі історіографії, літературознавства розглядає цю тему у своїх наукових

працях. Зокрема, Я. Головацький, Я. Запаско, А. Зернова досліджують причини виникнення книгодрукування у Росії та на наших теренах, подають каталог стародруків, виданих в Україні; І. Огієнко та Н. Поплавська вивчають історію друкарства та українсько-публіцистичну прозу кін. XVI – поч. XVII ст.

С. Бабич, Я. Бондарчук, П. Кралюк, І. Пасічник, Г. Охріменко, Л. Квасюк розглядають діяльність відомих острозьких діячів-просвітителів, що мали вагомий вплив на розвиток та зародження друкарства: Г. Смотрицького, І. Вишенського, М. Смотрицького. Учені М. Ковальський, М. Мицько проаналізували діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії, визначні твори, видані у друкарні при навчальному закладі.

Мета пропонованої статті – розкрити особливості полемічного тексту кін. XVI – пер. пол. XVII ст., специфіку написання твору та його інформаційно-психологічну складову частину дослідити мову текстів полемістів, а також охарактеризувати основні етапи створення текстів полемічної літератури. На основі досвіду написання полемічної літератури як православними, так і уніатами потрібно розкрити суть полемічного тексту та полемічного дискурсу. Вирішення зазначеної проблеми сприятиме подальшому дослідженню визначеної проблематики, а також дасть можливість визначити основні методи створення та написання полемічних творів.

Для досягнення мети дослідження необхідно виконати такі завдання: 1) розкрити значення полемічної літератури кін. XVI – пер. пол. XVII ст. як публіцистичного жанру; 2) розглянути типологію основних творів полеміки на основі концепцій українських дослідників сучасності та минушини; 3) виокремити із загальної характеристики публіцистичного тексту особливості текстів полемічної літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед методів і прийомів спілкування з аудиторією важливе місце посідає полеміка – одна з ефективних форм впливу на слухачів, найважливіший засіб їх переконання. Термін «полеміка» походить від давньогрецького слова «полемікос» – войовничий, ворожий. Чіткіше визначення цього поняття можна знайти, наприклад, в енциклопедичному словнику, де зазначається, що «полеміка – гостра дискусія стосовно будь-якого спірного питання» [1, с. 22]. Це не звичайна суперечка, а таке публічне обговорення, при якому є конфронтація, протистояння, протиборство сторін, ідей і поглядів. Враховуючи це, полеміку можна визначити як боротьбу принципово протилежних думок щодо того чи того питання, тобто публічний спір з метою захистити, обстояти свою точку зору і спростувати думку опонента.

Мета полеміки – не досягнення згоди, а ствердження власної точки зору, перемога над супротив-

ником. А полеміст, своєю чергою – це той, хто вправно володіє мистецтвом полеміки або любить полемізувати; головний учасник полеміки [2, с. 25]. Полемічна література – літературна творчість церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру.

Українська полемічна література кін. XVI – поч. XVII ст. є багатоаспектним об'єктом дослідження в історичних, літературознавчих і філософських науках. Так, зокрема, на думку української дослідниці риторики полемічної літератури кін. XVI – поч. XVII ст. Н. Поплавської, ці твори виразно презентують оригінальну жанрову систему тодішнього вітчизняного письменства, з усією повнотою віддзеркалюють інтелектуальний рівень суспільства на зламі XVI і XVII ст., світогляд авторів і читачів [2, с. 32]. Саме полемічна література перебирає на себе певною мірою функції як ораторського проповідництва, так і історичних літописів.

Створення творів полемічного характеру було наслідком загострення протягом XVI ст. в Західній Європі міжконфесійних конфліктів, які сягнули українських земель. За визначенням енциклопедії українознавства, виданої за редакцією професора В. Кубійовича, полемічна література – це літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного і національно-політичного змісту кін. XVI – поч. XVII ст., що виникла на західноукраїнських та білоруських землях в умовах віросповідної боротьби [3, с. 142].

Радянська наука трактує полемічну літературу як літературну творчість церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру в Україні в XVI–XVII ст., яка виникла на ґрунті релігійно-політичної боротьби й літературних суперечок, полеміки між католицько-уніатськими і православними письменниками у зв'язку з агресивним наступом Ватикану та Брестською церковною унією.

Таким чином, акцентування уваги на церковно-релігійному характері полемічної літератури дає змогу розглядати її як окремий жанр релігійної літератури.

Про місце полемічної прози у структурі руської літератури другої половини XVI ст. зазначає й О. Архангельський, історик та літературознавець кін. XIX ст. [4, с. 81]. Дослідник руської словесності стверджує, що наприкінці XVI ст. література була майже винятково духовною та поділялася на такі групи творів:

1. Богослужбні книги (Євангелія, Апостоли, Псалтирі, Мінеї, Тріоди, Часослови) з низкою недоліків: списки мали не завжди якісні переклади та були створені під впливом католицьких богослужбних книг, наявні граматичні, логічні помилки, апокрифічність та міфічність.
2. Книги Св. Письма та Острозька Біблія, що відіграли важливу роль у популяризації релігійної

освіти серед православних та були виконані в греко-східній традиції.

3. Твори Отців Церкви: Новий Маргарит та Учительське Євангелія І. Златоуста, Богослов або «О православної вере» І. Дамаскіна, начення В. Великого, Г. Богослова, Д. Ареопагіта, «Діалог» Г. Схолярія, Бесіди на 14 посланнях ап. Павла, Бесіди на Діяння Апостольських, Слова про священство тощо.
4. Духовна і морально-навчальна література: Тестамент в Христі побожного, Діоптра.
5. Учбова література філологічного напрямку: «Грамматика» М. Смотрицького, «Лексис» Л. Зизанія, «Лексикон» П. Беринди.
6. Полеміка з католиками, за змістом богословська, церковно-історична та обрядова [6].

Варто зауважити, що полемічний твір був своєрідним синтезом текстових фрагментів із богослужбних книг, Святого Письма, творів Отців Церкви, духовної, морально-навчальної літератури та власних надбань автора, сформованих на захист певних переконань чи на спростування позицій опонентів.

Доволі часто полеміку ототожнюють з дискусією, хоча між ними є суттєві відмінності. Мета дискусії – це пошук істини шляхом зіставлення різних поглядів та аргументів, до яких учасники суперечки мають ставитися із взаємною повагою. Полеміка ж розрахована на захист, відстоювання власної думки і спростування думки опонента. Тобто вміння полемізувати означає не лише доказ істинності своїх суджень, але й уміння спростовувати точку зору опонента, виявляти неправильні твердження.

Основним класичним методом ведення полеміки між комунікантами є спростування аргументів опонента, яке здійснюється трьома способами: спростування тези; критика доказів, спростування демонстрації [8, с. 62].

Зокрема, неефективним способом вважається критика доказів або відкидання доказів опонента. Спростування демонстрації ж дає можливість виявити, що теза протилежної сторони логічно не випливає із аргументів. Завдання полеміста полягає в тому, щоб проаналізувати хід суджень опонента і показати відсутність у викладі логічного зв'язку.

Ефективним прийомом у полеміці вважається застосування гумору, іронії та сарказму. Вони посилюють емоційний вплив на читачів, створюють конструктивний діалогічний ритм під час обговорення гострих питань.

Полеміка кін. XIV – поч. XVI ст. характеризувалась діалогічністю та спрямованістю на широке коло читачів. Можливість всебічного обговорення проблеми, багатоаспектного розкриття теми, поєднання протилежних тверджень заохочувало гуманістів до діалогу, де істина виступає, як правило, не у формі чітко сформованого висновку, а в самій діалектиці суперечки, у зіткненні ідей, у діалектичному розгляді реальних протиріч [5, с. 51].

Таким чином, і в полеміці південно-західної Русі відбувався процес адаптації різних національних елементів ренесансу, що вступали у певні зв'язки з успадкованими від попередньої доби середньовічними традиціями, засвоєння європейського літературного досвіду. Тому можна констатувати, що в українській полемічній літературі на межі XVI–XVII ст. взаємодіяли два культурні пласти: український, що базувався на візантійському досвіді, та латинський, що був результатом історичних релігійно-політичних реалій, входження українських земель до католицької Польщі.

Окрім характеристики ідейного візантійсько-латинського підґрунтя полемічної літератури, важливим залишається питання дослідження її генези. Незважаючи на те, що за класичним підходом полемічною літературою називається сукупність творів теологічно-церковного характеру кін. XVI – поч. XVII ст., існує низка досліджень, в яких аргументовано початок полемічного українського письменства ще за часів Київської Русі.

Полемічні закиди як антикатолицького, так і антиправославного спрямування були привнесені в Давньокіївську державу одночасно із запровадженням християнства [6, с. 82]. Першим полемічним твором стало «Окружне послання про латинські хиби», в якому патріарх Фотій (IX ст.) вказав західним єдиновірцям на такі відступи: дотримання посту також у суботу; дозвіл їсти в піст сир та яйця; миропомазання, пеередбачене на Заході лише для єпископів, коли на Сході миропомазує священник при хрещенні; висвячування єпископів лише священників; використання в церквах та серед вірних символу баранчика, зокрема на Великдень; голення бороди священників; додаток «і Сина»; відправа Літургії на неквашеному хлібі; безшлюбність священників [7, с. 63].

На пізнішому розвитку полемічної писемності на полягає російський дослідник кінця XIX ст. В. Полек, який виокремлює такі етапи в історії полемічної літератури: давньоруські твори проти латинян до Флорентійського собору (XI–XV ст.); твори проти протестантів (XVI–XVII ст.); південно-західні руські твори проти латинян, викликані церковною унією 1596 р. (XVI–XVII ст.); великоруські твори проти латинян та уніатів (XVII ст.) [1, с. 24].

Таким чином, доцільно стверджувати, що полемічну традицію на території України було розпочато з часів прийняття християнства, проте через певні причини, більшість учених у сфері історії літератури та історії церкви все ж повертаються до розгляду полемічної літератури як явища саме кін. XVI – поч. XVII ст.

Основною причиною є те, що характер полемічних творів XI–XV ст. вирізнявся своєю фрагментарністю та відсутністю цілісних проблем для обговорення. Також полемічні збірники відрізнялися один від одного за змістом та метою написання: деякі

з них містять лише статті полемічного характеру; інші збірники мають характер енциклопедичний.

Києво-руська полеміка була єдиним напрямом богословського нарративу, що стосувався не традиції Отців Церкви, а безпосередніх подій, що відбувалися у Візантії. Основні теми, які в ній порушувалися: ересі латинян; час і причини розподілу Церков; стратегії поведінки стосовно латинян. Головним джерелом їх звинувачень, чим переважно і вичерпувалися полемічні тексти, як традиційно вважалося, був каталог ересей. Таким чином, давньоруська релігійна полеміка мала важливе культурно-історичне значення і стала підґрунтям для розквіту літературної полеміки наприкін. XVI – в пер. пол. XVII ст.

Одним із перших, хто зробив спробу визначити часові межі та здійснити періодизацію полемічної літератури «раннього бароко» за змістовим параметром, був автор студій про «Палінодію Захарія Копистецького» В. Завитневич. Він виокремив у розвитку полемічного письменства два періоди: твори до середини XVII ст., коли полемісти опрацьовували переважно історичні сюжети; твори др. пол. XVI – поч. XVIII ст., коли перевага надавалася богословським рефлексіям [7, с. 95].

Проте, вважаємо, що запропонована періодизація має певні недоліки, зокрема: неретельно прописані часові межі, занадто загальний огляд змісту творів, відсутність будь-яких згадок про авторство та географічний ареал створення та поширення полемічних пам'яток.

Найбільш доцільною, на наш погляд, є періодизація, запропонована М. Сумцовим у його історичному нарисі «Характеристика южнорусської літератури семнадцатого вька» [5, с. 76]. Таким чином, в історії південно-західної російської полемічної літератури кінця XVI – XVII ст. можна виокремити такі два значних періоди:

1) *греко-слов'янський* – охоплює час від 80-х рр. XVI ст. до 30-х рр. XVII ст. Центром наукового та полемічного руху стали греко-слов'янські братські центри. Наукова освіта передбачала, головним чином, вивчення грецької і слов'янської мов, а також ґрунтовне ознайомлення з богослов'ям. Провідними просвітницькими центрами були Острозьке (1580), Львівське (1586), Віленське і Київське (1588) братства. Надання переваги грецькій мові перед латиною, церковнослов'янською, малоросійською і польською виявляється у всезагальній схильності давати полемічним творам грецькі заголовки (Апокрисис, Антиризис, Тренос, Палінодія), у поширенні творів, майже народних за змістом і мовою. Православні письменники кін. XVI ст. переважно відмовлялися від прямої боротьби з латиноуніатськими письменниками і обмежувалися лише простими виправданнями православної церкв, учені поч. XVII ст. щодо своїх противників займали стійку оборонну позицію і навіть діяли з наступом;

2) другий період охоплює час від 30-х до кін. 80-х рр. XVII ст. Центром наукового руху стає Києво-Могилянський колеґіум. Полемічна література характеризується перевагою богословського елемента над історичним, розвитком штучної схоластичної проповіді, перевагою польської мови над церковнослов'янською.

Ця періодизація історії полемічної літератури існує і в сучасній історіографії та активно використовується сучасними дослідниками полемічного письменства періоду «раннього бароко». Варто наголосити на тому, що перший період розвитку відзначився активною участю у створенні полемічних творів Острозького культурно-освітнього осередку, сформованого під патронатом кн. В.-К. Острозького у 1570-х р. XVI ст.

Полемічна спадщина др. пол. XVI – поч. XVII ст. виражала як конфесійні переконання, так і інтелектуальний світогляд авторів-полемістів, тому в ній простежуємо дві головні тенденції: поунійну та антиунійну. Згідно із статистичними даними в давньоукраїнській писемній спадщині нараховується близько 140 пам'яток полемічної літератури, понад 60 з яких належать авторам католицької орієнтації і близько 80 творів – речникам ортодоксально-православних переконань.

Поунійний напрям має дві течії: латино-католицьку, представлену єзуїтськими теологами Бенедиктом Гербестом і Петром Скаргою, і греко-католицьку (Іпатій Потій, Лев Крєвза, пізній Мелетій Смотрицький). Антиунійний напрям також далеко неоднорідний, хоча на перший погляд може здатися, що всі, хто був проти унії, творили монолітну спільноту. Проти унії виступили не тільки ті, хто залишився на позиціях вірності православ'ю, а й протестанти (Христофор Філалет і Стефан Зизаній). Зокрема, поширення реформаційного вільнодумства, пропагованого протестантами, на думку Н. Яковенко, позитивно вплинуло на активізацію православного полемічного письменства, адже «ні жанру теологічного трактату, ні жанру полеміки руська церковна традиція до кінця XVI століття майже не практикувала» [4, с. 162]. Саме протестантська антиунійна течія вирізнялася гостротою викладу та чіткою логікою доказів і контрдоказів, чого так бракувало православним полемістам.

Православна гілка антиунійної течії також представлена різними групами полемістів. Наприклад, І. Франко розподілив православних полемістів за ознакою їх належності до просвітніх центрів кін. XVI ст. Першу групу склали представники Острозького культурного осередку (Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Клірик Острозький), які активізували у своїх творах дискусії навколо григоріанського календаря, планів унії та її довершення. До другої групи він зараховував представників Львівського культурного осередку (Арсеній Єласонський, Лаврентій та Стефан Зизаній,

Кирило Транквіліон-Ставровецький, Памво Беринда, Юрій Рогатинець). Третю групу складають так звані «афоніти» – Іван Вишенський та Іова Княгиницький [5, с. 105].

Ще одну класифікацію православних полемістів пропонує В. Шевченко. Залежно від літературної форми їхніх творів та поглядів на розвиток просвіти дослідник розрізняє традиціоналістів (Василь Суразький та Іван Вишенський), крайнє «авангардне» крило (Мелетій Смотрицький), центристів (анонімний автор «Перестороги»). При цьому всі вони негативно ставляться до католицької догматики [7, с. 92].

Отже, полеміка (від давньогрецького *polemikos* – войовничий, ворожий) – це метод суперечки, в якій наявні конфронтація, протистояння, протиборство сторін, ідей, концепцій, позицій. Полеміка – це насамперед гостра боротьба принципово протилежних думок з того чи того питання. Основною її метою є не досягнення згоди, а ствердження власної точки зору, перемога над супротивником. Полемічна література – підбірка текстів різних авторів, у яких обговорюються проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їх об'єднання. Полемічну літературу поділяють на різні типи та види залежно від часу написання, призначення твору та основних маніпулятивних методик, що у ньому використовуються. Основою для подальшого дослідження є проблема вивчення церковно-політичної полеміки XVI–XVII ст.

Список літератури:

1. Охріменко Г. В. Релігійно-моральний аспект в українській полемічній літературі кінця XVI – початку XVII століття: історико-культурні передумови формування / Г. В. Охріменко // Науковий вісник РДГУ. Історичні науки. – Рівне, 2009. – Вип. 8. – С. 21–27.
2. Поплавська Н. М. Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.) : монографія / Н. М. Поплавська ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Р. П. Радишевський ; рец.: д-р філол. наук, чл.-кор. М. М. Сулима, д-р філол. наук, проф. В. І. Шкляр, д-р філол. наук проф. Б. С. Криса. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – 379 с.
3. Квасюк Л. В. Генеза та історико-культурні умови виникнення української полемічної літератури XVI–XVII століття / Л. В. Квасюк // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. – Л. : Колос, 2008. – Кн. 2. – С. 141–149.
4. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. – М. : Пресса, 1988. – 413 с.
5. Стешов А. В. Как победить в споре. О культуре по-

лемики : учеб. / А. В. Стешов. – Л. : Освіта, 1991. – 154 с.

6. Квасюк Л. В. Символічне відображення духовних проблем епохи у творах українського мислителя початку XVII століття Мелетія Смотрицького / Л. В. Квасюк // Особистісні цінності і переконання філософа та історико-філософський процес : тези Всеукр. наук. конф. «XXI читання, присвячені пам'яті засновника львівсько-варшавської філософської школи К. Твардовського» (11–12 лют. 2009 р., Львів) / відп. за вип. В. Л. Петрушенко. – Львів : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2009. – С. 82–84.
7. Шевченко В. Православно-католицька полеміка та проблеми удійності в житті Руси-України добере-стейського періоду –: монографія –/ В. Шевченко ; рец.: д-р філос. наук М. М. Закович, д-р філос. наук В. М. Нічик. – К. : Преса України, 2002. – 321 с.

References:

1. Okhrimenko, H.V. Relihiino-moralnyi aspekt v ukrainskii polemichnii literaturi kintsia XVI – pochatku XVII stolittia: istoryko-kulturni peredumovy formuvannia [Tekst] / H.V. Okhrimenko // Naukovyi visnyk RDHU. Istorychni nauky. Vypusk 8. – Rivne. – 2009. – S. 21-27
2. Poplavska, N. M. Polemisty. Rytoryka. Perekonuvannia (Ukrainska polemichno-publitsystychna proza kintsia XVI – pochatku XVII st.) [Tekst] : monohraf. / N. M. Poplavska; nauk. red.. d-r filol.. nauk, prof.. R. P. Radyshevskiy; rets.: d-r filol.. nauk, chl.-kor. M. M. Sulyma, d-r filol.. nauk, prof. V. I. Shkliar, d-r filol.. nauk prof. B. S. Krysa. – Ternopil: TNPU, 2007. – 379 s.
3. Kvasiuk, L. V. Heneza ta istoryko kulturni umovy vynyknennia ukrainskoi polemichnoi literatury XVI-XVII stolittia// Istoriiia relihii v Ukraini: Naukovyi shchorichnyk 2008. – Knyha II. – L. : Kolos, 2008. – S. 141-149.
4. Pamjatniki literatury Drevnej Rusi. Nachalo ruskoj literatury. XI – nachalo XII veka [Tekst]. – M. Pressa, 1988. – 413 s.
5. Steshov, A.V. Kak pobedit' v spore. O kul'ture polemiki [Tekst] : ucheb. / A.V.Steshov. – L. : Osvita, 1991. – 154 s.
6. Kvasiuk, L. V. Symvolichne vidobrazhennia dukhovnykh problem epokhy u tvorakh ukrainskoho myslitelia pochatku XVII stolittia Meletiia Smotrytskoho [Tekst] / L. V.Kvasiuk // Osobystisni tsinnosti i perekonannia filosoфа ta istoryko-filosofskiy protses : tezy vseukr. nauk. konf. «XXI chytannia, prysviacheni pam'iaty zasnovnyka lvivsko-varshavskoi filosoфskoi shkoly K. Tvardovskoho» (11-12 liutoho 2009 r.; Lviv) / vidp. za vyp. V.L. Petrushenko. – Lviv : Vyd-vo Natsionalnoho un-tu «Lvivska politekhnikha», 2009. – S. 82-84.
7. Shevchenko, V. Pravoslavno-katolytska polemika ta problemy udiinosti v zhytti Rusy-Ukrainy doberesteiskoho periodu [Tekst] : monohr. / V. Shevchenko; rets.: d-r filol.nauk M.M. Zakovych, d-r filol.nauk V. M. Nychyk. – K.: Presa Ukrainy, 2002. – 321 s.

Подано до редакції: 15. 02. 2015 р.

